

לנשמת
אמי מורתֵי מרים ז"ל
נלב"ע בפורים דפרזות תשנ"ז

יהודה שביב

באר מרים עיון מדרשי-רעיוני

מבוא

מרים נקשרת בתודעתנו בזיקה למים ולחיים. לראשונה פגשנו בה כשהיא ניצבת חרדה ושומרת על משה אחיה התינוק השרוי בתיבה אשר ביאור; כשעלו ישראל מן הים הנהיגה מרים את מחולות ההודיה של הנשים; בזכות 'באר מרים' סופקו מים חיים לעם משך שנות הנודדים במדבר:

ר' יוסה בר' יהודה אומ': כיון שיצאו ישראל ממצרים נתמנו להן שלשה פרנסין טובין אילו הן: משה, אהרן ומרים. בזכותן נתנו להן שלש מתנות: עמוד הענן ומן ובאר. באר בזכות מרים (תוספתא סוטה פ"א ה"ח, מהד' ליברמן עמ' 220).

בכמה מקורות חז"ל אנו מוצאים את באר מרים קשורה לנחלת שבט זבולון ומכאן גם זיקתה לחילזון הנדרש להפקת תכלת לציצית, שאף הוא מצוי - לפי מסורת חכמים - בנחלת זבולון.

מאמר זה איננו מתמקד בצדדיה הראליים, הגאוגרפיים וההיסטוריים של בארה של מרים, אלא מבקש לעמוד על המכנה המשותף הרעיוני-סמלי שבין האישים - מרים וזבולון, האתרים - הבאר והנחלה, והחילזון.

א. באר שנבראה בין השמשות

רמז במקרא ומסורת חכמים מלמדים כי בארה של מרים ליוותה את בני ישראל בעת נודיהם במדבר וריוותה את צמאונם. כדרכם של דברים חיוניים יומיומיים שאין חשים בהם אלא כשהם נעלמים לפתע, כך מצינו לגבי אותה באר. נאמר בכתוב: "ויבאו בני ישראל כל העדה מדבר צָן... ותמת שם מרים ותקבר שם. ולא היה מים לעדה" (במדבר כ', א-ב). מן הסמיכות למדו: "שכל ארבעים שנה היה להם הבאר בזכות מרים" (רש"י שם, ד"ה ולא), "מתה מרים נסתלק הבאר" (תענית ט ע"א).

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

באר נובעת הרי זו תופעה מצויה, אולם באר מהלכת ומלווה עם בנדודיו זו כבר תופעה על טבעית.¹ אכן חכמים רואים בבאר הזאת תופעה מיוחדת ומספרים כי היא אחד מעשרת הדברים שנבראו בערב שבת בין השמשות (אבות פ"ה מ"ה). בפירושו למשנה מבחין שם הרמב"ם בין שתי קבוצות של מעשים נסיים: כאלו שנקבעו ביום בריאת אותו נברא, כמו קריעת ים סוף שנקבעה ביום השני - יום הבדלת המים, ועשרת הדברים, כמו פי הבאר, שנקבעו עם סיום מעשה הבריאה ביום השישי.² אבל הרמב"ם סתם ולא פירש מדוע נקבעו עשרת הדברים האלו בזמן לא זמן זה - ערב שבת בין השמשות - ולא באחד מימי הבריאה המתאימים.

ודאי שראוי להתבונן בעניין תוך עיסוק בכל עשרת הדברים שנבראו בערב שבת בין השמשות, אבל אנו נעסוק בפי הבאר בלבד וננסה לבחון את עניינה בהקשר רחב יותר הכרוך בה.

ב. בים התיכון או בים כינרת?

כשהכה משה על הסלע יצאו מים רבים, נתגלתה הבאר מחדש ונלוותה שוב אל בני ישראל. משמת משה נסתלקו עמו גם המן, גם ענני הכבוד וגם הבאר - כך משמיעה הגמרא בתענית (ט ע"א). אולם ממקורות אחרים אנו למדים שהבאר המשיכה ללוות את בני ישראל עד לכניסתם לארץ, אלא שנחלקו המקורות היכן נגנזה. יש האומרים בים כינרת נגנזה ויש האומרים בים התיכון. כך מצאנו:

'הנשקפה על פני הישימון', אמר רבי חייה בריא: כל מי שהוא עולה להר ישימון ומצא כמין כברה בים טיבריא זו היא בִּוְרָה [= בארה] של מרים...
(ירושלמי כלאים פ"ט, לד ע"ג).³

כנגד זה בתלמוד הבבלי:

אמר רבי חייה: הרוצה לראות בארה של מרים - יעלה לראש הכרמל ויצפה ויראה כמין כברה בים וזו היא בארה של מרים
(שבת לה ע"א).

1. כך מבואר בתוספתא סוכה (פ"ג הי"א, מהד' ליברמן עמ' 268): "הבאר שהיתה עם ישראל במדבר דומה לסלע מלא כברה, מפכפכת ועולה כמפי הפך הזה, עולה עמהן להרים ויורדת עמהן לגאיות, מקום שישראל שורין היא שורה כנגדן".
2. ר"י קאפח (מהדיר), משנה עם פירוש רבינו משה בן מימון, סדר נזיקין, ירושלים תשכ"ה, עמ' רצח.
3. וכן בויקרא רבה פרשה כב ד, מהד' מרגליות עמ' תקיא; תנחומא חקת כא; במדבר רבה פרשה יט כו.

ג. היכן מצוי החילזון?

מעין ויכוח זה מצינו גם לגבי מיקומו של החילזון, שמדמו היו מפיקים תכלת לציצית. במסכת שבת (כו ע"א) מצינו: "יוגבים - אלו צידי חלזון מסולמות של צור ועד חיפה", כלומר החילזון נמצא להם לציידים בים התיכון. כן עולה גם מדברי ספרי דברים על הכתוב האמור בנחלת זבולון: "כי שפע ימים יינקו..." (דברים ל"ג, יט): "וספוני טמוני חול", ספוני - זו חלזון... לפי ששבטו של זבולון מתרעם לפני המקום ואומר לפניו: רבונו של עולם... לאחיי נתת שדות וכרמים ולי נתת חלזון. אמר לו: לסוף שאני מצריכם לידך על ידי חלזון זה...⁴ אף במסכת מגילה (ו ע"א) מצינו כי החילזון גדל בנחלתו של זבולון: "ושפוני... חול... שפוני - זה חלזון", והרי מן הכתוב: "זבולן לחוף ימים ישכן... וירכתו עד צידך" (בראשית מ"ט, יג) אנו למדים שנחלתו לחוף ים התיכון היא.

אולם ממספר מקומות בספר הזוהר עולה כי אכן בנחלת זבולון מצוי החילזון, אבל בים כנרת: "זבולון לחוף ימים ישכון... וים כנרת הוה בעדביה ומהכא אשתכח חלזון לתכלתא" [= וים כנרת היה בגורלו, ומכאן נמצא חילזון לתכלת].⁵ אלא שדבר זה תמוה הוא, שהרי ים כנרת נפל בחלקו של נפתלי כמו שאמרו במספר מקומות: "ת"ר: ימה של טבריה בחלקו של נפתלי" (בבא קמא פא ע"ב; וכן בבא בתרא קכב ע"א). הרד"ל הציע בהגותו לפרקי דרבי אליעזר כי רצועה הייתה לו לזבולון בצדה המזרחי של נחלתו שהייתה מגעת עד לים כנרת: "וליישב דעת הזהר שכתב בכ"מ שהחלזון בחלקו של זבולון ובים כנרת, צ"ל שאע"פ שים של טבריא עיקרו בנחלתו של נפתלי... מ"מ י"ל שגם זבולון אע"פ שכתוב בו לחוף ימים וירכתו על צידו שהוא בחוף ים הגדול המערבי, מ"מ היה גבולו מגיע מצד מזרח באיזו רצועה עכ"פ עד ים כנרת, וז"ש [= וזה שכתוב] 'זבולון לחוף ימים' לשון רבים ששני ימים היו גבולו". בכך מוצא הרד"ל את הייחוד שבנחלת זבולון - "ובאמת אם לא האי עדיפותא דשני ימים היו בחלקו של זבולון, יש לתמוה מה שנתייחד זבולון יותר מכולם... והרי הרבה שבטים אחרים היו על חוף ים הגדול המערבי... יהודה בנימין ויוסף ויששכר ואשר ודן, כלם הן על חוף ים זה למערב גבולם, אלא שבח זבולון הוא שיש לו ב' ימים היינו משני גבוליו, למזרח ים כנרת ולמערבו ים הגדול".⁶ כן עולה גם ממדרש במדבר רבה (פרשה יג ז) העוסק בקרבנו של נשיא בני זבולון: "ולזבח השלמים בקר

4. ספרי דברים פסקא שנד, מהד' פינקלשטיין עמ' 417.

5. ראה: ר' מרגליות (מהדיר), ספר הזהר על חמשה חומשי תורה, שמות, ירושלים תש"ל⁵, מח ע"ב. הרמב"ם בהלכות ציצית (פ"ב ה"ב) כתב שהחילזון מצוי בים המלח וכבר תמחו על כך והסבירו כי הרמב"ם קורא לים התיכון ים המלח. ראה ברמב"ם לעם, שם.

6. ראה פרקי דרבי אליעזר יח, מהד' הרד"ל מג ע"ב, הגהה ו.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

שנים - כנגד מה שבירכן משה 'כי שפע ימים יינקו...'. משמע שני ימים בנחלתם של בני זבולון.

כן כתב הר"ר מרגליות בניצוצי זוהר:⁷

...בעיטור ספרים שם מביא מס' תבואת הארץ בשם יוסיפון, שלפי האמת היה חלק זבולון בשני הימים, היינו על הים הגדול הנקרא הים האמצעי ורצועה יוצאת עד לכנרת...⁸ וכן כתב הכפתור ופרח פ"א והגר"א...⁹

ד. שבת זבולון ונחלתו כמתווכים

על פי דרכנו למדנו ממקורות אלו כי נחלת זבולון מקשרת בין שני הימים,¹⁰ והרי זה הולם את השבת שהוא מטבעו מתווך ומקשר, שיצא לו שם כסוחר עובר ימים המעביר מרכולתו מהכא להתם ומקנה לזה את שקנה מזה. כך למדנו מברכה שבירכו משה:

'שמח זבולון בצאתך', מלמד שהיה זבולון סרסור לאחיו והיה לוקח מאחיו ומוכר לגוים ומן הגוים ומוכר לאחיו

(ספרי דברים פסקא שנד, מהד' פינקלשטיין עמ' 415).

אולם לא רק סרסור ומתווך בין אנשים היה זבולון, ועיסוקו הביא לכך שהיה גם מפגיש בין בני אומות העולם לבין אורחות החיים של האומה הישראלית ודרכה אל נתיבות אמונה ועבודת ה'. כך נכתב בהמשך הספרי:

7. לעיל, הערה 5.

8. א. י' שוורץ, בספרו **תבואות הארץ** (ירושלים תר"ס, עמ' ריא) משער שבנאמר בזבולון "לחוף ימים" (בראשית מ"ט, יג) הכוונה לים הגדול וליים כינרת ומביא לכך ראיות מחז"ל. בסוף דבריו (עמ' ריח) הוא מצטט מספר יוסיפון כי "תכונת זבולון מים כנרת עד ים הגדול".

ב. במסכת מגילה (ו ע"א) מובאת קובלנת זבולון על כך שלעומת אחיו שנחלו ארצות, קיבל הוא ימים ונהרות. מכאן משמע לכאורה שני ימים, אולם ראה **בחזון איש** (זרעים, שביעית, ג, כז, בני ברק תשל"ג, צה ע"א) שם דן הוא גם בנחלת זבולון ומעלה אפשרות כי הכוונה לים אחד "אלא את הים קרא ימים", או שאולי הכוונה ל"ים סבכי" (ים החולה) וים כינרת.

9. א. אולם דווקא לפי הזוהר קשה לקבל הסבר זה, שכך שואלים (שם): "כתיב 'זבולון לחוף ימים ישכון' והא ימא חד הוה בעדביה" (תרגום: והלוא ים אחד היה בגורלו), ואותו ים אחד - לפי הזוהר - הוא ים כינרת.

ב. בניצוצי זוהר (שם) הביא מספריו של האדמו"ר מראדזין 'בעל התכלת', כי בימי חורבן בית ראשון ש"מעוף השמים ועד בהמה נדד", גלתה גם בארה של מרים מים כינרת לים הגדול ועמה החילזון.

10. ראוי לשוב ולהדגיש במקום זה כי לא בגאוגרפיה ובהיסטוריה של נחלת זבולון עוסקים אנו, אלא במשמעותה של הנחלה.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

'עמים הר יקראו' - מנין אתה אומר שהיו אומות ומלכיות מתכנסות ובאות לפרגמטיא של ארץ ישראל, והיו אומרים הואיל ונצטערנו ובאנו לכאן נלך ונראה פרגמטיא של יהודים מה טיבה. מיד עולים לירושלם ורואים את ישראל שעובדים לאל אחד ואוכלים מאכל אחד, לפי שהגויים לא אלוהו של זה אלוהו של זה... והם אומרים אין יפה להדבק אלא באומה זו. מנין אתה אומר שאין זים משם עד שמתגיירים ומקריבים זבחים ועולות, תלמוד לומר 'שם יזבחו זבחי צדק'.

הרי לנו: שבט שעיסוקו בתיווך ובקישור - אף נחלתו מקשרת ומתווכת.

ה. תכלת החילזון מתווכת

מי שעיסוקו בתיווך ובקישור, בדין הוא שדווקא בתחומו יהיה מצוי אותו חומר שיש בו מסגולות התיווך, המקשר בין דרי מטה לאביהם שבשמים. כבר הזכרנו שהחילזון נמצא בתחום נחלתו, אם המזרחי ואם המערבי, של שבט זבולון. מדמו של החילזון היו מפיקים את התכלת לציצית, ועל ייחודה של אותה תכלת משמיע רבי מאיר במסכת מנחות (מג ע"ב):

מה נשתנה תכלת מכל מיני צבעונין? מפני שהתכלת דומה לים וים דומה לרקיע ורקיע לכסא הכבוד... (רש"י [שם], ד"ה ורקיע וכו'): ומכח התכלת מזכיר היושב על (כסא).

תכלת היא המתווכת בין האדם הארצי לבין עצם השמים לטוהר.

ו. זבולון האח

עוד תכונה שבה נשתבח זבולון - האחוה. שנים עשר בנים ליעקב, מהם שלושה זוגות שלכל אחד מהם אָם אחת, אולם קשר מיוחד במינו של אחווה מצינו בין יששכר וזבולון. אף בברכה שבירך יעקב את בני ישראל לפני מותו זכו הם לברכה משותפת, ובעצם נטמעה ברכת יששכר בתוך ברכת זבולון. כך אמר להם משה:

'ולזבולן אמר שמח זבולן בצאתך ויששכר באהליך'. זבולון ויששכר עשו שותפות: זבולון לחוף ימים ישכון ויוצא לפרקמטיא בספינות ומשתכר ונותן לתוך פיו של יששכר והם יושבים ועוסקים בתורה. לפיכך הקדים זבולון ליששכר, שתורתו של יששכר על ידי זבולון היתה ¹¹ (רש"י לדברים ה', יח, ד"ה שמח וכו').

ז. מרים אחות...

פגישתנו הראשונה במקרא עם מרים כרוכה אף היא במעשה אחווה. עוד בטרם התוודענו לשמה, כבר אנו מכירים אותה כ'אחות', ואף לאחר שכבר נודעת היא

11. בעקבות המדרש בבראשית רבה פרשה צט ט, מהד' תיאודור-אלבק עמ' 1281.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

בשמה ובמעשיה, עדיין מתלווה לשמה התואר 'אחות'. כך מספר הכתוב ברשימת הפקודים בפרשת פינחס: "ושם אשת עמרם יוכבד... ותלד לעמרם את אהרן ואת משה ואת מרים **אחותם**" (במדבר כ"ו, נט). כשאמו של משה לא יכלה יותר להצפינו בבית והניחה אותו בתוך תיבה בסוף על שפת היאור, או אז מספרת התורה: "וַתִּתְּצֵב **אחותו** מרחק לדעה מה יַעֲשֶׂה לוֹ" (שמות ב', ד) - האחות הגדולה דואגת מה ייעשה לאחיה וכמו שומרת עליו מרחוק.

בהמשך המעשה אנו פוגשים אותה **כמתווכת**: "ותאמר אחתו אל בת פרעה האלך וקראתי לך אשה מינקת מן העברית ותינק לך את הילד... ותלך העלמה ותקרא את אִם הילד" (שם, ז-ח). היא מתווכת בין האם הביולוגית לבין האם המצילה, ובכך משלימה את מעשה הצלתו של משה.

אכן, כמתווכת כבר פגשנו בה קודם להצלתו של משה. כך מצינו בגמרא:

'וילך איש מבית לוי' - להיכן הלך? אמר רב יהודה בר זבינא שהלך כעצת בתו. תנא, עמרם גדול הדור היה כיון שגזר פרעה הרשע 'כל הבן הילוד היאורה תשליכוהו', אמר לשוא אנו עמלין, עמד וגירש את אשתו. עמדו כולן וגירשו את נשותיהן. אמרה לו בתו: 'אבא, קשה גזירתך יותר משל פרעה...'; עמד והחזיר את אשתו. עמדו כולן והחזירו את נשותיהן... (סוטה יב ע"א).

מרים מתווכת ומחדשת קשרי משפחה - הן של אביה ואמה והן של שאר המשפחות - שנתרופפו מאוד אז במצרים.

כך הייתה היא אחות גם במשמעות של **איחוי** קרעים וחיבורם.¹²

ח. הבאר במפגש הזמנים

תכונת האחוה תאפיין לימים את הבאר שנתגלתה לישראל בזכות מרים, ושלוותה אותם במסעותיהם במדבר. כמתווכת אין הבאר משתקעת במקום מסוים אלא נודדת והולכת, ורק כשישראל כבר קבועים על אדמתם אף היא נאחזת בים של קבע; ועדיין משהו מן היסוד 'התיווכי' מבעבע בה והיא כמתווכת בין ימה של טבריה לבין הים הגדול.¹³

12. בבראשית רבה (פרשה לט ג, מהד' תיאודור-אלבק עמ' 366), דרשו על אברהם את הכתוב בשיר השירים (ח', ח): "אחות לנו קטנה": זה אברהם שאיחה לנו את כל העולם. בר קפרא [אמר] כזה שמאחה את הקרע".

13. ככלל זו 'תכונת' הבאר להשכין שלום, ומכאן מאמרו של רבי חנינא בברכות (נו ע"ב): "הרואה באר בחלום רואה שלום".

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

אפשר שזה פשר זמן בריאתה של הבאר - ערב שבת בין השמשות. הרי זה זמן גבולי ה'מתווך' בין ימות החול ליום השבת, בין ששת ימי המעשה ליום המנוחה, בין קודש לחול, בין העולם הזה ל'מעין עולם הבא'.

כדרך שנברא פי הבאר בזמן גבולי, בין קודש לחול, כן הוא משמש לדורות בזמן גבולי - מוצאי שבת. כך מצינו בהגהת הרמ"א בשם הכל בו (שולחן ערוך אורח חיים רצט, י): "ויש אומרים לדלות מים בכל מוצאי שבת, כי בארה של מרים סובב כל מוצאי שבת כל הבארות ומי שפוגע בו וישתה ממנו יתרפא מכל תחלואיו"¹⁴.

ט. מרים ובארה כמחיים

מעשה התיווך הראשון של מרים הביא להולדת משה ומעשה התיווך השני שלה העניק לו חיים. אולם מרים אינה רק מתווכת, אלא גם מחיה ממש. כך מצאנוה - בעקבות דברי חז"ל - במצרים:

ויאמר מלך מצרים למילדת העברית אשר שם האחת שפרה ושם השנית פועה (שמות א', טו).

מי היו המילדות?... רבי שמואל בר נחמן אמר: אשה ובתה - יוכבד ומרים... שפרה - שפרו ורבו ישראל עליה. פועה - שהיתה מפיעה את התינוק כשהיו אומרים מת...¹⁵ פועה - שהופיעה את ישראל לאלהים...¹⁶ (שמות רבה פרשה א ג).

את שעשתה מרים במצרים ממשיכה לעשות הבאר שעלתה בזכותה במדבר, שהיתה מעלה לישראל מים חיים להחיות את נפשם.

י. בין משה למרים; בין מן לבאר

למדנו בבבלי תענית (ט ע"א) כי שלוש מתנות טובות ניתנו לישראל על ידי שלושה פרנסים שעמדו להם: "באר בזכות מרים; עמוד ענן בזכות אהרן; מן בזכות משה". נמצא שזכותו של משה האכילה את ישראל וזכותה של מרים השקתה אותם; זה פרנסם בלחם וזו סיפקה להם מים. עוד מצינו כי כדרך שמשה לימד תורה את העם - כך עשתה גם מרים: "שנו חכמים: הקורא בתורה לא יפחות משלשה פסוקים... כנגד משה אהרן ומרים שניתנה תורה על ידיהן" (דברים רבה פרשה ז ט). בתרגום הארמי

14. אמנם הוא מוסיף: "ולא ראיתי למנהג זה".

15. "כשהיו אומרים: התינוק מת, היתה מרים מטפלת בו עד שהיה מתחייה ומתחיל לפעות. 'מפיעה' - מביאה את התינוק לידי פעייה" (מ"א מירקין בפירושו לשמות רבה, תל אביב תשל"ב, עמ' 25).

16. הביטוי אינו מבורר כל כך, אבל ניתן לומר שכוונתו שמרים הפגישה בין ישראל לבין אלוהים, והרי שוב פעילותה כמתווכת.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

לנבואת מיכה (ו', ד) אף מצוין תפקידה בהוראה: "מרים לאוראה לְנִשְׂיָא" (= מרים להורות לנשים).

עלה בידינו כי לעומת לחם שניתן לישראל בזכות משה, הרי מים באו להם בזכות מרים: אך מה בין סִפְקֵי לחם לספקי מים? תשובה לכך נשמעת לנו מדרשת חכמים:

'כל משען לחם' (ישעיהו ג', א) - אלו בעלי תלמוד...

'וכל משען מים' (שם) - אלו בעלי אגדה שמושכין לבו של אדם כמים באגדה

(חגיגה יד ע"א).

לפי מקור זה אפשר לומר שמשה הוא המורה לעם ענייני תלמוד - היינו לחם חוק, הלכות דבר יום ביומו, שיעור קצוב, מדוד ושווה לכל נפש, כדרך שאכן היה המן שירד לישראל במדבר; ואילו מרים היא המורה בענייני אגדה. זו אינה ניתנת בשיעור יומי קבוע, אלא ניתנת בשפע ללא גבולות. יתרה מזו; משה מלמד תורה הנתונה מלמעלה (כדרך שהמן יורד מן השמים) ואילו מרים מלמדת תורה הנובעת מבינת הלב האנושית (כדרך מי הבאר הנובעים מלמטה).

מים על פי טבעם אינם נפרדים לפרודות; הם תמיד בלשון רבים ואף מהווים גורם היכול לחבר פרודות לעיסה אחידה אחת.

זו מרים המאחדת והמחיה, ואילו מי בארה הסובבים להחיות ולהביא מזור לבתי ישראל.

יא. סיכום

במאמר זה הצבענו על הזיקה שבין דמותה של מרים המתווכת, המאחה והמחברת נפרדים, האחות הנאמנה, המחיה את ילדי ישראל - ובין הבאר שנבעה בזכותה והחייתה את בני ישראל במדבר.

אף לאחר שנכנסו ישראל לארץ וכבר לא נזקקו למי באר, עדיין הייתה בארה של מרים מצויה בתודעת האומה, ששיכנה אותה בנחלתו של זבולון, האח הנאמן, המתווך בין אומות העולם לעם ישראל ומורשתו. הבאר כמו מקרינה על הימים שבארץ ישראל, אם על ימה של טבריה ואם על הים הגדול. המקום שממנו היא מקרינה הוא המקום היאה להיות אזור מחייתו של החילזון, שצבע דמו הוא היותר מתאים לקשר בין ישראל לאביהם שבשמים.